

Mgr Anna Wolny

Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego

**Ani Polka, ani Żydówka. *Polaca* w literaturze brazylijskiej XX wieku
(Nem polonesa, nem judia. A *polaca* na literatura brasileira do século XX)**

Praca doktorska napisana pod opieką naukową Prof. Dr hab. Jerzego Brzozowskiego

Streszczenie

Celem pracy doktorskiej jest ukazanie znaczeń jakie eponim *polaca* posiada w brazylijskiej wersji języka portugalskiego oraz analiza ich reprezentacji i przetworzeń w literaturze brazylijskiej XX wieku na przykładzie wybranych powieści. Aby ująć kulturowy aspekt zjawiska zachodzącego na gruncie językowym, niezbędne okazuje się sięgnięcie po teorie z gruntu badań kulturowych, feministycznych i genderowych.

Decydując się na zajęcie stanowiska konstruktywistycznego, znajdujemy oparcie w teorii władzy i dyskursu Michela Foucault, która pozwala zrozumieć, w jaki sposób dyskurs patriarchalistyczny decyduje o kształtowaniu się stereotypu bazującego na przecinających się kategoriach wykluczenia. Ponieważ kreowanie stereotypu *polaca* dzieje się na poziomie cielesności, korzystamy z metafory wstęgi Möbiusa użytej przez Elizabeth Grosz do zobrazowania wzajemnego przenikania się cielesności i strefy kulturowej, ich wpływu i dopełniania się. Teoria Judith Butler ułatwia zrozumienie mechanizmu na podstawie którego pojedyncze akty performatywne zamieniają się we wzór ogólnego stereotypu.

Centralna hipoteza pracy opiera się na równoległym zachodzeniu dwóch aspektów procesu migracji europejskiej do Brazylii na przełomie XIX i XX wieku, jakimi były pojawienie się w dużych centrach miejskich prostytutek pochodzenia żydowskiego (na skutek działań zorganizowanych szajek) oraz napływ imigrantów z terenów Europy Centralnej. W ich wyniku neutralnemu wcześniej znaczeniowo określeniu narodowości zostaje przypisane nowe znaczenie: *polaca* staje się synonimem prostytutki. Poprzez esencjonalistyczne przypisywanie figurze *polaca* uniwersalnych cech dochodzi do zatarcia granic między postacią żydowskiej prostytutki a polskiej emigrantki oraz konsekwentnego nadpisywania na tych

figurach kolejnych znaczeń.

O ile jednak obie figury są do siebie podobne i często mylone, podstawowa obserwacja poczyniona dzięki analizie i interpretacji powieści Hilário Tácito, Maurício Pernidjiego, Esther Largmann, Moacyra Seliara i Daltona Trevisana tyczy się istnienia wewnątrz jednego stereotypu dwóch typów obrazowania. Pierwszy, wykorzystując esencjalistyczny stereotyp kobiety-ofiary, ukazuje bohaterkę niezdolną do podejmowania decyzji o swoim losie, co w rezultacie potwierdza jej uprzedmiotowiony status. Drugi, przyznając jej przywilej prowadzenia własnej narracji, kwestionuje binarność opozycji takich jak kobieta/mężczyzna, ciało/umysł, ofiara/kat i umożliwia w ten sposób ujęcie problemu przez pryzmat feminizmu korporalnego.

Analizowane są kolejne aspekty powieści wymienionych autorów, takie jak wybór narratora, jego relacja z domniemanym czytelnikiem, dialogiczność, rozgrywanie opozycji między tekstem a słowem, hybrydyczność oraz wybór technik ukazywania obrazu ciała. Dokonane przez autorów wybory pozwalają ukazać, że pomimo swojego podwójnego znaczenia stereotyp *polaca* powstaje przez ten sam mechanizm transferu elementów cielesności do sfery intelektualnej oraz w przeciwnym kierunku.

Tym, co ostatecznie łączy obie figury *polaca* oraz może tłumaczyć trwałość powstałego stereotypu, jest ich wspólny mianownik w postaci mulatki. Konstruowana w literaturze przy pomocy tych samych narzędzi, potrójnie wykluczona ze względu na swoją rasę, płeć i społeczne niedostosowanie, mulatka pozwala zrozumieć na jakiej podstawie ideologicznej doszło do fuzji *polaca* stygmatyzowanej jako prostytutka oraz *polaquinha*, rozpoznawanej na południu Brazylii.

Zarówno *polaca* jak i mulatka powstają na przecięciu płciowości i rasy, jako produkt dyskursu quasi-naukowego, który służy podtrzymaniu dyskursu politycznego, a co za tym idzie zmaskulinowanych instytucji władzy. Obie rozpoznawane są poprzez swoją performatywność, rozumianą jako sposób zajmowania przestrzeni społecznej; są ofiarami głębokiej nieufności prowadzącej do dyskryminacji (także jeśli chodzi o stereotypowe przedstawienia literackie). Wreszcie obie są produktem esencjalistycznej próby wyodrębnienia ich specyfiki, podczas gdy w naszej opinii odsłaniają mechanizmy, za pomocą których tworzy się esencjalistyczny stereotyp.

Ujęta w pracy analiza dzieł literackich dowodzi przejścia, jakie dokonuje się w kulturze od momentu kiedy zawiązuje się stereotyp, poprzez jego kolejne przetworzenia, aż do powstawania tekstów, które w świadomy sposób komentują powyższe procesy, wchodząc równocześnie w krytyczny dialog z tradycją i, w świetle współczesnych teorii kulturowych, umożliwiając jego zrozumienie, a co za tym idzie również dekonstrukcję.

Praca podzielona jest na pięć rozdziałów. We wstępie prezentowane są powody dla których *polaca* stała się centralnym problemem dysertacji, jak również niedostateczna liczba opracowań o charakterze naukowym. Rysuje się również podstawowy podział pracy wzdłuż osi znaczeniowej odnalezionej w korpusie literackim – *polaca* odczytywana jako żydowska prostytutka oraz, równolegle i bynajmniej nie w opozycji lecz raczej jako dopełnienie pierwszego obrazu, *polaca/polaquinha* jako stereotypiczna imigrantka z Europy Wschodniej przybyła do południowych stanów Brazylii.

Pierwszy rozdział, *O feminino como um construto*, rozważa możliwości teoretyczne oferowane przez różnorakie podejścia socjologiczne i antropologiczne do kwestii obecności i znaczenia ciała w kulturze oraz współczesne teorie feministyczne, rozwijające się na ich gruncie, a także z nimi polemizujące. Dzięki rozwiązaniom proponowanym przez Michela Foucault ciało staje się centralnym obiektem badań, a co za tym idzie, możliwe jest przewyżczenie dychotomii między cielesnością a umysłowością/duchowością, powierzchnią a głębią. Czyni to z dużym rozmachem Elizabeth Grosz, dzięki której kobiece ciało *polaca* i jego kulturowa lektura stają się dla nas podstawą do zrozumienia omawianego zjawiska stereotypizacji i wykluczenia. O krok dalej posuwa się Judith Butler, dopełniając postulat Grosz poprzez radykalną propozycję oddzielenia płci od materii, która to płeć w jej ujęciu byłaby konstruktem czysto kulturowym. Rozdział kończy się próbą wpisania problemu figury *polaca* w opisane powyżej teorie. Przedstawione narzędzia teoretyczne umożliwiają lepsze zrozumienie funkcjonowania istniejącego w dyskursie i upłciowionego podmiotu.

Zadaniem drugiego rozdziału, zatytułowanego *Ser polaca, ser polonesa – existindo na língua, passando pela realidade*, jest przedstawienie społecznych i historycznych okoliczności, w jakich dochodzi do zawiązania się stereotypu. Zwracamy również uwagę na dokonywane przez historyków i antropologów odczytywanie przeszłości poprzez pryzmat teorii Michela Foucault. Sposób, w jaki *polaca* jest przez nich opisywana, staje się argumentem za jej odczytaniem w tych samych kategoriach dyskursywności i cielesności.

W trzecim rozdziale, *A polaca-judia – reflexos literários*, przechodzimy do analizy wybranych przedstawień literackich. Pierwszym z nich jest Madame Pommery, bohaterka wydanej w 1920 roku powieści Hilário Tácito pod analogicznym tytułem. Reprezentuje ona

drugi typ obrazowania, bazujący na figurze *femme fatale* i ukazujący czytelnikowi postać antykobiecą w swojej drapieżności, dynamiczną i niebezpieczną, uzurpującą sobie miejsce w patriarchalnym porządku poprzez asymilowanie cech, jakie przypisywane są w nim mężczyźnie. Następnie, biorąc jako przykład bohaterkę noweli Mauricio Pernidji *A última polaca ou Sarah pede: não tragam flores à minha sepultura* zajmujemy się postacią powstałą poprzez projekcję drugiego typu obrazowania, w którym kobieta skazana jest na zajmowanie stanowiska bezbronnej i naiwnej ofiary. Za trzeci przykład służą postaci przedstawione w powieści *Jovens polacas* autorstwa Esther Largman, która, jako pierwsza spośród do tej pory cytowanych autorów, próbuje wyjść w konstrukcji swoich bohaterek poza wspomnianą binarną opozycję. Próba uznania ich podmiotowości dokonuje się poprzez nadanie im własnego głosu.

Ostatnim analizowanym w rozdziale trzecim tekstem jest opublikowana w 1977 przez Moacyra Scliara powieść *O ciclo das águas*. Najbardziej złożona i najbogatsza w warstwie symbolicznej, powieść Scliara nie tylko relacjonuje pojedynczy epizod zajmujący margines patriarchalnej historii, ale również w przemyślany sposób konstruuje narrację dystansującą czytelnika od wspomnianej wcześniej opozycji między kobietą-katem a kobietą-ofiarą. Metatekstualne pasáže oraz specyficzne decyzje co do sposobu budowania narracji, wyboru narratora i jego relacji z czytelnikiem otrzymują naszą szczególną uwagę.

Czwarty rozdział, *A polaca-sulina. Dalton Trevisan e a sua Polaquinha*, stanowi przejście do drugiej odsłony stereotypu *polaca*, funkcjonującego na południu Brazylii i biorącego pod uwagę specyficzną sytuację polskich imigrantów. Centralną kwestią, poprzez którą staje się możliwe zrozumienie transferu pomiędzy wspomnianym wcześniej pojmowaniem *polaca* a zupełnie odrębnym typem kobiecym, jest uprzedzenie obejmujące całą grupę etniczną. Ponownie (tak jak w rozdziale drugim) dokonujemy próby syntetycznego omówienia historycznych i społecznych uwarunkowań, którego do niego prowadzą. Ostracyzm wobec polskich imigrantów umożliwia wykształcenie stereotypu Polki zlewającego się z opisanym wcześniej obrazem prostytutki o domniemanej wschodnioeuropejskiej proveniencji.

Ostatnim analizowanym tekstem literackim jest powieść Daltona Trevisana z 1983 roku pod znaczącym tytułem *A Polaquinha*. Tytułowa główna bohaterka powieści w dużej mierze stereotyp od którego bierze swój przydomek, niemniej jednak w naszym mniemaniu, podobnie jak w przypadku powieści Scliara, mamy do czynienia z tekstem o podwójnym przesłaniu. Sposób budowania narracji, budowanie subtelnych napięć pomiędzy narratorem/narratorką oraz domniemanym odbiorcą i czytelnikiem ponownie wskazują na świadome i krytyczne odczytanie stereotypu oraz próbę odsłonięcia przed czytelnikiem jego mechanizmu.

W rozdziale piątym, *A polaca – mulata ao avesso?*, zajmujemy się rozważeniem

czynników przyczyniających się do powstania stereotypu *polaca*, oraz jego żywotności nie tylko literackiej, ale – być może przede wszystkim – w kulturze popularnej. Odnajdujemy wspólny mianownik dla obu figur *polaca*, powstający na podobnym gruncie i rządzony zbliżonymi mechanizmami. Jest nim postać mulatki, tak samo jak *polaca* determinowanej poprzez płć i rasę. O ile jednak mulatka doczeka się ostatecznie w kulturze brazylijskiej swojego miejsca w *continuum* rasowym, a co za tym idzie staje się symbolem celebrowania metysażu i metaforą jego potencjalnych korzyści, *polaca* pozostaje w cieniu, wciąż okryta niesławą i oczekująca na nowe, afirmujące jej doświadczenia odczytanie.

W ostatnim podrozdziale pracy wskazujemy na inne dzieła literackie, zarówno brazylijskie, jak i należące do innych kręgów kulturowych – ze szczególnym uwzględnieniem literatury argentyńskiej- które zajmują się podobną tematyką. Ujęcie ich w niniejszej pracy nie byłoby naszym zdaniem wskazane - ze względu na jej objętość oraz skoncentrowanie na istniejącym tylko na gruncie brazylijskim podwójnym stereotypie *polaca*. Niewątpliwie mogą one stanowić obiekt dalszych badań nad poruszonym przez nas tematem. *Polaca*, łącząca w sobie wykluczenie płciowe i etniczne a w szerszym rozumieniu będąca metaforą transgresywności kobiety, zasługuje na dalsze badania. Samo zdiagnozowanie opresyjnego stereotypu może być pomocne w rozpoczęciu jego dekonstrukcji; mamy nadzieję że nasza praca stanie się przyczynkiem do jej pełniejszego przeprowadzenia.